

पद्यांशाः।

पद्यांशं पठित्वा माध्यमभाषया अनुवादं कुरुत।

१. दक्षः श्रियमधिगच्छति पथ्याशी कल्यतां सुखमरोगी।
अभ्यासी विद्यान्तं धर्मार्थयशांसि च विनीतः॥
(कल्यता = आरोग्य, दक्षः = सावध मनुष्य)

सावध मनुष्य ऐश्वर्य, पथ्य पाळणारा आरोग्य, निरोगी मनुष्य सुख, अभ्यास करणारा संपूर्ण विद्या आणि नम्र मनुष्य धर्म, द्रव्य आणि कीर्ती प्राप्त करतो.

२. चेतो भग्नं यदि किल भवेत्सज्जनानां कदाचित्
निःसन्देहं सहजमचिराद्धेमवद्युज्यते तत्।
छिन्नो भिन्नो घटति न यथा कुम्भकारस्य कुम्भः
दुर्वृत्तानामुपहतमनो युज्यते नैव नैव॥
(सहजम् + अचिरात् + हेमवत् + युज्यते)

जर सज्जनांचे हृदय कधी भंग पावले; तर ते सोन्याप्रमाणे निःशंकपणे सहज चटकन जोडले जाते. (परंतु) तुटलेला, मोडलेला कुंभाराचा घडा ज्याप्रमाणे जुळत (घडत) नाही; त्याप्रमाणे दुर्जनांचे दुष्ट मन कधीही जोडता येत नाही.

३. कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी।
तथापि सुधिया भाव्यं सुविचार्यैव कुर्वता॥

कर्म देईल तसेच फळ मनुष्यांना मिळते व बुद्धीही कर्मानुसारी असते. (हे खरे) तरीही सुज्ञाने कर्म नीट विचार करूनच करावे.

४. हीनसेवा न कर्तव्या कर्तव्यः महदाश्रयः ।
राममासाद्य लङ्कायां लेभे राज्यं विभीषणः ।

हीन मनुष्याची सेवा करू नये. थोर माणसाचा आश्रय घ्यावा. रामाला जाऊन मिळाल्यावर विभीषणास लंकेत राज्य मिळाले.

५. कराविव शरीरस्य नेत्रयोरिव पक्ष्मणी ।
अविचार्य प्रियं कुर्यात् तन्मित्रं मित्रमुच्यते ॥

हात ज्याप्रमाणे देहाचे प्रिय (कर्म), डोळ्यांच्या पापण्या ज्याप्रमाणे डोळ्यांचे प्रिय (रक्षण) करतात; त्याप्रमाणे जो न विचारताच प्रिय करेल, त्याला (खरा) 'मित्र' म्हटले जाते.

६. शत्रुभावस्थितान् यस्तु करोति वशवर्तिनः ।
प्रज्ञाप्रयोगसामर्थ्यात् स शूरो स च पण्डितः ॥

बुद्धीचा उपयोग करण्याच्या सामर्थ्यामुळे जो शत्रुत्व बाळगणाऱ्या लोकांनाही आपल्या अधीन करतो; तोच (खरा) शूर व तोच (खरा) पंडित होय.

७. महीपतेः सन्ति न यस्य पार्श्वे कवीश्वरास्तस्य कुतो यशांसि ।
भूपाः कियन्तो न बभूवुरुर्व्या नामापि जानाति न कोऽपि तेषाम् ॥
—उपेन्द्रवज्रा

ज्या राजाच्या बाजूला (पदरी) श्रेष्ठ कवी नाहीत, त्याला कीर्ती कोठून मिळणार? पृथ्वीवर कितीतरी राजे होऊन गेले; त्यांचे कोणी नावही जाणत नाही.

८. अतीतलाभस्य सुरक्षणार्थं भविष्यलाभस्य च सङ्गमार्थम् ।
आपत्प्रपन्नस्य मोक्षणार्थं यन्मन्यतेऽसौ परमो हि मन्त्रः ॥

झालेल्या लाभाच्या रक्षणासाठी, भविष्यात होणाऱ्या लाभाच्या प्राप्तीसाठी आणि संकटात सापडला असता त्यातून सुटकेसाठी जो सल्ला दिला जातो, तो श्रेष्ठ होय.

९. हृदयानि सतामेव कठिनानीति मे मतिः ।
खलवाग्विशिखैस्तीक्ष्णैर्भिद्यन्ते न मनागपि ।।
(खलवाग्विशिखैः + तीक्ष्णै + भिद्यन्ते, विशिख =
बाण)

सज्जनांची अन्तःकरणे कठोर असतात असे माझे मत
आहे (कारण) दुर्जनांच्या वाणीरूपी अणुकुचीदार बाणांनी
ती किंचितही भेदली जात नाहीत.

१०. पटुत्वं सत्यवादित्वं कथायोगेन बुध्यते ।
अस्तब्धत्वमचापल्यं प्रत्यक्षेणावगम्यते ।।
(कथायोग = बोलण्याच्या ओघात)

नैपुण्य आणि खरे बोलणे बोलण्याच्या ओघात समजते.
प्रामाणिकपणा आणि स्थिरता मात्र प्रत्यक्ष बघितल्यावर
लक्षात येते.

११. रोग-शोक-परीताप-बन्धन-व्यसनानि च ।
आत्मापराधवृक्षाणां फलान्येतानि देहिनाम् ।
(परीताप = मानसिक क्लेश)

व्याधी, दुःख, मानसिक क्लेश, बंधन (पारतंत्र्य) आणि
संकटे ही मनुष्यांची स्वतःच्याच अपराधरूपी वृक्षांची फळे
आहेत.

१२. न हि प्रमादात्परमस्ति किञ्चिद्वधो नराणामिह जीवलोके ।
प्रमत्तमर्था हि नरं समन्तात् त्यजन्त्यनर्थाश्च समाविशन्ति ।।

— उपेन्द्रवज्रा

(प्रमाद = उन्मत्तपणा, धुंदी, मदांधता)

या जगात 'उन्मत्तपणा' याहून अन्य कोणतीही गोष्ट माणसाला मारक असत नाही. मदांध मनुष्याला वैभव सर्व बाजूंनी सोडून जाते व संकटे सर्व बाजूंनी घुसून आत प्रवेश करतात.

१३. एह्यागच्छ समाश्रयासनमिदं कस्माद् चिराद्दृश्यसे
का वार्ता ह्यतिदुर्बलोऽसि कुशलं प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात् ।
एवं ये समुपागतान्प्रणयिनः प्रह्लादयन्त्यादरात्
तेषां युक्तमशङ्कितेन मनसा हर्म्याणि गन्तुं सदा ।।

'ये, ये, या आसनावर बस. खूप काळानंतर भेटलास ना? काय खबर? अगदी अशक्त झाला आहेस रे. ठीक आहेस ना? तुझ्या भेटीमुळे मी आनंदित झालो आहे.' अशाप्रकारे जे प्रेमळ लोक आलेल्या पाहुण्यांचा आदर करून त्यांना आनंदित करतात, त्यांच्या सदनी नेहमी निःशंक मनाने जाणे योग्य असते.

१४. ईर्ष्यो घृणी त्वसंतुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः ।
परभाग्योपजीवी च षडेते दुःखभागिनः ॥

मत्सरी, घृणा करणारा, असमाधानी, संतापी, नेहमीच
संशय घेणारा, आणि दुसऱ्याच्या नशिबावर जगणारा हे
सहाजण दुःखी होतात.

१५. एकोऽपि रोपितो वृक्षः पुत्रकार्यकरो भवेत् ।
देवान्प्रसूनैः प्रीणाति छायया चातिथिं तथा ।
फलैर्मनुष्यान्प्रीणाति नारक्यं नास्ति पादपे
अपि पुष्पफलैर्हीने द्रुमे पान्थस्य विश्रमः ॥

रुजवलेला एखादा वृक्षही पुत्राचे कार्य करणारा ठरेल.
देवांना तो फुलांनी प्रसन्न करतो. तसेच पाहुण्याला सावली
धरून आनंदित करतो. मनुष्यांना आपली फळे देऊन खूष
करतो. वृक्षाच्या ठिकाणी दुःखकारक असे काहीही
असत नाही. जरी वृक्षाला फुले-फळे आली नाहीत, तरी
तो वाटसरूला विश्रांती देतोच देतो.

१६. उद्धतेष्वपि शस्त्रेषु दूतो वदति नान्यथा ।
ते वै यथोक्तवक्तारो न वध्याः पृथिवीभुजा ॥
शस्त्र उगारल्यावरही दूत त्याहून निराळे असे काहीही
बोलत नाही. कारण ते केवळ सांगितल्याप्रमाणे बोलणारे
असतात; म्हणून राजाने त्यांना ठार मारू नये.
[टीप – दूतहत्या अधर्मकारक सांगितली आहे.]

१७. धनहीनोऽपि शीलाढ्यः पूज्यः सर्वत्र विद्यते ।

शीलहीनो धनाढ्योऽपि पूज्यः स्वजनेष्वपि ।।

(शीलाढ्य = शीलवान्)

चारित्र्यवान् मनुष्य निर्धन असला तरीही सर्व ठिकाणी
आदरणीय ठरतो, तर चारित्र्यहीन मनुष्य धनसंपन्न असला
तरी आपल्याच नातलगांमध्येही आदरणीय ठरत नाही.

१८. कस्यापि कोऽप्यतिशयोऽस्ति स तेन लोके

ख्यातिं प्रयाति न हि सर्वविदस्तु सर्वे ।

किं केतकी फलति किं पनसः सुपुष्पः

किं नागवल्ल्यापि च पुष्पफलैरूपेता ।।

एखाद्यामध्ये काहीतरी विशेष गुण असतो, तेवढ्याने तो
जगात प्रसिद्ध होतो. सारेच काही सर्वज्ञ (सर्वगुणसंपन्न)
नसतात. केवड्याला कोठे फळ येते? फणसाला कोठे
सुंदर फुले येतात? किंवा नागवेल कोठे फुलांनी किंवा
फळांनी लगडते?

[टीप – मात्र एखादा गुणही प्रसिद्धीस पुरेसा ठरतो.]

१९. धनेन किं दानपराङ्मुखाणां

श्रुतेन किं द्वेषवशीकृतानाम् ।

रूपेण किं सदगुणवर्जितानां

कुलेन किं शीलविनाशकानाम् ।।

दान न करणाऱ्यांना द्रव्याचा काय उपयोग? द्वेषाच्या
अधीन गेलेल्यांना विद्येचा काय उपयोग? सदगुण
नसलेल्यांना रूपाचा काय उपयोग? चारित्र्यहीन माणसांना
उच्च घराण्याचा काय उपयोग?

२०. इक्षोरग्रात्क्रमशः पर्वणि पर्वणि यथा रसविशेषः ।

तद्वत्सज्जनमैत्री विपरीतानां तु विपरीता ।

ज्याप्रमाणे उसाच्या प्रत्येक पेरात टोकापासून (वरपासून) खाली
जावे तसतसा रस अधिक असतो. त्याप्रमाणे सज्जनांची मैत्री
असते, दुर्जनांची मैत्री मात्र त्याच्याउलट असते.

२१. पादोपभुङ्क्ते तव पादुके म
एते प्रयच्छ प्रणताय मूर्ध्ना।
यावद् भवानेष्यति कार्यसिद्धिं
तावद् भविष्याम्यनयोर्विधेयः॥

— इन्द्रवज्रा

(हे रामा) तू पायांत घालून वापरलेल्या या तुझ्या पादुका मला मस्तक झुकवून वंदन करण्यासाठी दे. जोवर तुझे हे (पित्राज्ञापालनाचे वनवास) कार्य संपत नाही, तोवर मी या पादुकांचा आज्ञाधारक होऊन राहीन.

[टीप – वरील श्लोकात भरत रामाला वनवासात चित्रकूट पर्वतावर भेटायला जातो, तेव्हा रामाचा निर्धार ऐकून त्याच्या पादुका देण्याविषयी विनंती करताना म्हणतो.]

२२. मूलं भुजङ्गैः शिखरं प्लवङ्गैः शाखा विहङ्गैः कुसुमानि
भृङ्गैः।

नास्त्येव तच्चन्दनपादपस्य यन्नाश्रितं सत्त्वभरैः समन्तात्॥

— इन्द्रवज्रा

मुळाशी सर्पांनी, शेंड्यावर माकडांनी, फांद्यांवर पक्ष्यांनी तर फुलांवर भुंग्यांनी आश्रय घेतलेला आहे. चंदनाच्या झाडाचा असा कोणताही अवयव नाही; ज्याचा प्राणिमात्रांनी सर्व बाजूंनी आश्रय घेतलेला नाही.

२३. न हीदृशं संवनं त्रिषु लोकेषु विद्यते।

दानं मैत्री च भूतेषु दया च मधुरा च वाक्॥

(न हि + ईदृशम्, संवनम् = वशीकरणमंत्र)

दान, मैत्री, प्राणिमात्रांवर दया आणि गोड वाणी यासारखा वशीकरणमंत्र त्रैलोक्यात आढळत नाही.

२४. अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहुभाषते।

अविश्वस्ते विश्वसिति मूढचेता नराधमः॥

मूर्ख नीच मनुष्य न बोलविताच घरात शिरतो, न
विचारताच पुष्कळ बोलतो आणि विश्वासास अपात्र अशा
मनुष्यावर विश्वास ठेवतो.

२५. अमितगुणोऽपि पदार्थो दोषेणैकेन निन्दितो भवति। -

सकलरसायनसारो दोषेणैकेन लशुन इव॥

अमर्यादित गुण असलेली गोष्ट तिच्या ठायी असलेल्या
एकाच दोषामुळे निंदिली जाते, ज्याप्रमाणे सर्व औषधी
रसांचे सार असलेला लसूण 'दर्प' या एका दोषापायी
अव्हेरला जातो.